

E. ABAFFY ERZSÉBET

SZAMOSKÖZY ISTVÁN MAGYAR NYELVŰ TÖRTÉNETI FELJEGYZÉSEIBŐL

Amióta legutóbb 1981-ben Sinkovics István közzétette Szamosközy latin történeti munkáját, Erdély története 1598--1599, 1603, Borzszak István magyar fordításában, azóta ez közkézen forog. De a korszak iránt érdeklődő történészekon kívül kevesen tudnak arról, hogy az Egyetemi Könyvtár Szamosközy igen terjedelmes, eredetileg mintegy 600 lapnyi, magyar nyelvű feljegyzéseit őrzi. Ezeket kiadta ugyan Szilágyi Sándor 1880-ban, a Monumenta Hungariae Historica sorozatban, ám ez egyrészt ma már igen nehezen hozzáférhető, másrészt nyelvtörténeti szempontból e XIX. századi átirat semmiképpen sem hasznosítható.

Ezért határozta el az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke, hogy A Magyar Nyelvtörténet Forrásai című sorozat újabb köteteként Szamosközy eredeti kézirású magyar nyelvű gyűjteményét betűhű kiadásban megjelenteti.

Ez a XVI--XVII. század fordulóján készült kézirát mind nyelv- és nyelvjárástörténeti, mind stilisztikai és irodalmi nyelvi szempontból, mind pedig, magától értetődően, történeti és művelődéstörténeti tekintetben rendkívüli érdeklődésre tartó hat számot.

E gyűjtemény nem összefüggő történeti munka, hanem csupán vegyes feljegyzéssorozat. Nem egységes már abból a szempontból sem, hogy gyakran idegen kéz írta hosszabb-rövidebb beszámolók is tarkítják a szöveget, de ezek is Szamosközy lapszámaina viselik, sőt e lapok tisztán maradt töredékein Szamosközy maga folytatja feljegyzéseit. E beszámolókbán sem tartalmi, sem időbeli, kronologikus rendet nem követ. Éppúgy helyet kapnak bennük az egykorú Erdély fontos történeti eseményei, mint egy szörnyszült születése, az 1592-es bécsi földrengés, a jövődőlő szánta leány vagy Borisz Godunov históriája; Szamosközy saját szerzeményű, különböző alkalmakra írt latin nyelvű epigrammái, találós kérdések latinul, magyarul, egy török közmondás magyarra fordítva, titkos- vagy rovásírással írt megjegyzések stb., stb.

Nemcsak tematikailag kerülnek akár ugyanazon lagra a legváltozatosabb témák, hanem az időrend is állandóan felbolydul, alkalmasint aszerint, hogy mikor milyen értesülésekre tett szert Szamosközy. A 261--264. lapok között például az események időrendje a következő: 1603, 1598, 1596, 1603, 1604, 1573, 1601.

Az egész kézirát olyan tehát, mint egy történész anyaggyűjtése, események, feljegyzések, jegyzetek tárháza, melyben éppúgy rendet kell teremteni, mint amikor egy mai tudós rendezi céduláit. Szamosközy ezt úgy oldotta meg, hogy vagy már a gyűjteményben címmel és évszámmal szerepeltek a leírt események, vagy ha nem, akkor a margón utólag kivonatolta, foglalta össze cím-

szerűen a lényegét, rendszerint a dátummal együtt. Majd a belső és a lapszéli címekből indexet készített, úgy, hogy a címekben szereplő személyek, események kezdőbetűik szerint vannak az abc-be beosztva; minthogy pedig mellettük az évszám is szerepel, egy megírandó történeti munka számára kiválóan kezelhetővé válik az egész kollekció.

Hogyan gyűjtötte anyagát Szamosközy? A kéziratból egyértelműen kiderül, hogy az elfogulatlan történész érdeklődésével jegyezte fel nemcsak azokat az eseményeket, melyeknek szemtanúja volt, hanem azokat is, melyekről másodkézből, hallomásból, mások beszámolóiból, leveleiből szerzett tudomást; de a tudós történész pontosságával igazította helyre a leírást, rendszerint utólag, a margóra írt vagy a sorok közé beszúrt megjegyzéseivel, ha újabb, pontosabb információkhoz jutott.

Nemegyszer találunk ilyen megjegyzéseket a margón: 350: "Nem igaz, Ne higgied.", 427: "Ez közel sem így volt.". A gyűjtemény egy idegen kéztől írt lapjának szélére ezt írta: 104: "Hírek, ki igaz benne, s-ki nem." Érdekes a következő "vita": 428 A: "Nē így volt az dologh". Alatta egy más kéz írásával: "vay beszegh igaz volt esz.". Gyakran megjelenő értesülésének forrását is. 1609. március 21-én Lippán egy kétfejű gyermek született. A történet leírása ezzel fejeződik be: "Ez lewelet leírta ki Dengeleghy Mihály lewelebből"; "Zakmár vételél"-ről egy szemtanútól értesülhetett: 399: "Azt mōgya az barat ki ezeket beszél-tette", de ugyanitt Szamosközy saját kritikája is tükröződik: 400: "az mīt mōgya az Olaz Barat, kit nē ighen hiszwnk". Mások is vannak hasonló fenntartásai: 254: "Ezeket Traūzner Lukach zaz beszélette, ha igaze vagy nem, nem tudō.", 265: "ezeket Noha kamūti w maga beszélette, de mīd hazugsag volt.". Néha így hitelesít egy elbeszélést: 477: (1601. január 3.) "az vyonna swtöt kenyerből, vér omolt ky, mely kenieret azutā enis lattam; Zām. Istaū." Tudatos anyaggyűjtése odáig terjed, hogy gyűjteménye egy lapján egy kérdéssorozatot találtunk, melyek elsősorban a tőle kevésbé ismert német császári hadseregre vonatkoznak, s mely kérdésekre egy idegen kéz írta be a választ. Például egyet: A kérdés: "Az Dewai Capitānak ki akkor vala Deuabā Albertus Newe, Cognomen quod est?" S a válasz rá: "ā Schleben."

Tudjuk, hogy Szamosközyt a történelem mellett a régészet is érdekelte, 1593-ban a dáciai feliratos kövekről Padovában latin nyelvű tanulmánya jelent meg. Magyar feljegyzései között is találunk régészeti ismereteiről tanúskodó megjegyzéseket. Az első egy 1303-ban emelt sírkő feliratáról szól. 268: "Ioannes Lonay temetése. Nandor Feiēruarnal szinte az Zaua parton, Egy Teme-tés uagyon, kwből rakot koporso, melynek rakasa faragot kwből vgymit masfel singnre vagon fel az földtwl: mellje Ez iras vagon, réghi betwkkal: Hic iacet Ioannes Lona, qui obit feria V. post festum natiuitatis beatae Mariae uirginis, anno domini 1303. Mind ez wdötwl fogwa az toröktwl semmi bātasa nē volt, hanē mīden bātasnelkwl ot vagon." A másik két kis arany ökröre vonatkozik, mely Kasza Kelemennél volt, s Krauszenegh pénz nélkül csalta ki tőle, egy batkát sem adott érte: 441: "Regni antiqūitasnak vélik Nemelljék, de en lattā ez ökröket, de nē antiqūitas, hanē valami Olah Chynalta mw, ighē paraszt mw, Nem velem egyebnek lenni, hane hogý Olah orzagbol valami templombol koborlottak volt."

Szamosközy, mint minden humanista, büszke volt nyelvi műveltségére, latin tudására. Mint a gyulafehérvári káptalan fejedelmi levéltárosa, kezébe jutott az esztergomi érseknek Bátori Zsigmondhoz írt 1596. jún. 27-i levele. A levél deák írása, csak a záró sorok és az aláírás való az érsektől. E néhány sor rossz latinságát gúnyolják Szamosközynek magára a levélre írt megjegyzései: (Lit. Orig. 209:) "Io ersek vra, Nem addictissimus volna az, hane addictissimus.", "Ne Capellanus volna az io Ersek vram, mert az kechke paztort teszen, hane Sacellanus." Megbecsüli a műveltséget a törökben is. Alip Kazi Ghiray tatár hánt igen jó deák tudós embernek tartja a török, szerecseny és perzsiai nyelvekben, s elmondja, hogy minden hadába egy teve könyvet hord magával.

Felfigyel egy magyar népetimológiára: Lit. Orig. 210: "Dsilaus Begh Newe, kit az Magiarok Chyllagnak hynak". Lefordít egy török közmondást, melyből mára magyar közmondás lett: "Getnis iamur gierekmez köpönegh El mult esőnek ne ke köpöniegh." Megjegyzi, hogy a szuszék-ot törökül hambár-nak hívják. Tőle idézhetjük az eddig előkerült egyetlen adatot a fektelő Mesterre gladiátor jelentésben. A szó feltehetően a német flechten-ből származik. A NySz. egyetlen adatot őriz, Szepsi Csombor Márton-tól a fektelés szót.

Szamosközyt szívesen olvassa az ember. Nyelve erőteljes és érzékletes. Az elbeszélések feszültségét gyakran gazdag szinonimákkal, párhuzamos szerkezetekkel, mondandója ritmikus tagolásával, gondolatainak lépcsőzetesen célratorő irányításával éri el: 277: "ki köwekkel, ki botokkal, ki egyeb parazt fegyverekkel hazonkent kezdik wket kergetni, ölni, vaghni", "öltön olek, fogton fogak, vagton vagak, dulton dulak, kergetten kergetek az Nemes Embereket."

Szellemes epigrammái gyakran kedvre derítik az olvasót. Mihály vajda halálára írta a következő sorokat azok nevében, akik akkor Szebenben nyomorogtak:

Hic iacet ille ferus, latro merus et Nero verus:
Cacus, atrox Dacus, scelerum Lacus, ille Valachus.
Hac qui transibis, bis terve cacabis et ibis.

Egy másikban Bocskainak tesz szellemesen szemrehányást be nem tartott ígéretei miatt, hogy ugyanis gondoskodik arról, hogy Szamosközy levéltárosi járandóságát megkapja:

Promittis semper, nil das tamen, optime princeps,
Unum Do est melius, quam -- mihi -- mille Dabo.

A tudós történetész elfogulatlanságával nyilatkozik és ítélkezik barátáról és ellenségéről egyaránt. Jeremiás moldvai vajdáról (1604) azt írja, hogy istenfélő, igazságszerető ember, 272: "Törwen nelkwl senkit nē bant, megh nē ölet." Megdicséri a tatárokat is. Mikor a goroszlói harc után Bátori Zsigmond a Básta ellen segítségül hívott tatárokat 1602-ben haza bocsátotta, azok "iminnet, amonnat" sok erdélyi rabot összegyűjtöttek s ki akarták vinni őket az országból. Kolozsvári János deáknak azonban sikerült meggyőzni őket arról, hogy törvény ellen való dolog a szövetségesek népet fogságba vetni. S a tatárok valóban elengedtek mintegy háromezer rabot, férfit, asszonyt, gyereket. Szamosközyt annyira megindítja az, hogy ez a nem keresztyén nép ilyen fegyverdülés, pusztítás között is helyt adott az

igazságnak, hogy így fakad ki: 280: "Ezt soha az Pokolbeli Eördeogh seggiből szwletet haidű, Balon, Racz, Olah, Magyar orzaghi Magyar, es egyeb vér szopo ebek nē chýelekettek volna, az mit az Tatar megh mielt."

A korábban másként megemelegetett Mihály vajdáról jegyzi fel — tiltakozás nélkül — a következőket: 202: "Az Magyarokba ezeket nē zerette Mihaly Vaida; az Nagy maga ayanlast, az nagy bor italt, az irigýséget". De szenvedélyes hangon védi meg az erdélyi nemeseket, ha magyarországi urak igaztalanul rágalmazzák őket: 448: "Burghauzer Czaszar Commissariussa mōgýa volt Colosuarat, hogy Chýűdallýa mi legýen oka, hogy Erdelyben eggy magyar masikra mīt irigýkedik es panaszoikodik. Io Ianosis, vgýmond, oda fel azt aggya volt tanachul az Chýa-zarnak, hogy az Erdely Nemességet mīd telliessiggel deleallýa, es mas népet helyhezteszen ide. Melý Io Ianosnak szawa, eb szo volt, es nē emberhez illendő. Mert az eb nē eszi megh az eb hust, de Io Ianos ebnelis ebeb volt, hogy az w maga teste verenek veszedelmét kiwāna. ... az Burghauz mōdasais nē eszes mōdas volt, hogy az Magyar Nemes, mas Nemesre szol, mert az okat kellett volna Burghauznak megh gondolni. Ez eleöt Batori Sigmōd eggyk Nemestwl el vötte az ioszagot hamissā, ölette vagatta veztette wket törwentelē, Bastais azōkeppē, vgý özwe kewertek zürtek zaűartak az Nemessigh ioszagat, hogy ketelen eggyk Nemes az Masiktul kiűahatta es megh kérhette az w elebbi ioszagat. ez volt az oka az Nemesség sok panaszszanak, sok egýmasra valo szolasanak."

Szamosközy magyar nyelvű kéziratos kollekciónak szerzőjének tudós kvalitásai, egyéniségének megnyerő vonásai s nyelvének gyakran személyes izzástól fűtött gazdagsága — úgy gondolom — mindannyiunk számára értékes, sokoldalú elemzésre érdemes forrássá teszik.